

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.42>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ РЕСТИТУЦІЇ ЯК ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Лихвар В.В.,

аспірант Київського університету права НАН України

ORCID: 0009-0002-1475-2433

e-mail: valeriylyhvar@gmail.com

Лихвар В.В. Міжнародно-правове регулювання застосування реституції як форми матеріальної відповідальності держав.

У статті робиться спроба визначити засади міжнародно-правового регулювання застосування реституції як форми матеріальної відповідальності в міжнародному праві, так як реституція – засіб правового захисту, доступний позивачеві у розгляді міжнародного спору, за якого вилучене майно повертається первісному власнику в натурі. Проаналізовано теоретичні положення щодо міжнародно-правового регулювання застосування реституції як однією із форм матеріальної відповідальності згідно міжнародного права, використовуючи наступні джерела – Комісія міжнародного права ООН (ILC); Стаття 35 Статей про відповідальність держав 2001 р.; Постійний суд міжнародного правосуддя (PCIJ) (попередник Міжнародного суду ООН). У правовій доктрині розрізняють дві форми реституції – реституцію в натурі (“*restitutio in integrum*”) і ресторацію (“*restitutio in pristinum*”). Реституція в натурі (*restitutio in integrum*) полягає у відновленні колишнього матеріального становища. Друга форма реституції – ресторація (*restitutio in pristinum*) – являє собою відновлення нематеріальних прав. Питання реституції власності займало важливе місце під час багатьох політичних змін і мирних домовленостей після закінчення холодної війни. Повернення майна, будинків і землі розглядалося як засіб виправлення минулої несправедливості в багатьох формах, починаючи від комуністичної націоналізації та конфіскації землі колоніальної доби до відвертих етнічних чисток і військових злочинів. Політика реституції часто фігурує в ширших зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду після репресій, переслідувань і масових порушень прав людини. Серед низки механізмів правосуддя перехідного періоду реституція найтіснішим чином пов’язана з відшкодуванням шкоди як через спільне історичне походження, так і через спільне прагнення повернути жертвам умови, в яких вони були задоволені, якби їхні права не були порушені. Проаналізовано практичні приклади реституції, які відбувалися в Чеській Республіці, Південній Африці, Боснії та Гватемалі. Досліджено рекомендації щодо того, як краще спланувати, організувати та імплементувати програму реституції в умовах перехідного періоду, які влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams [13].

Ключові слова: реституції, матеріальна відповідальність в міжнародному праві, міжнародна відповідальність, міжнародне право, міжнародні відносини.

Lyhvar V.V. International legal regulation of the application of restitution as a form of material responsibility of states.

The article attempts to determine the principles of international legal regulation of the application of restitution as a form of material responsibility in international law, as restitution is a means of legal protection available to the claimant in the consideration of an international dispute, for which seized property is returned to the original owner in kind. The theoretical provisions regarding the international legal regulation of the application of restitution as one of the forms of material responsibility under international law have been analyzed, using the following sources – the UN International Law Commission (ILC); Article 35 of the Articles on State Responsibility of 2001; Permanent Court of International Justice (PCIJ) (predecessor of the UN International Court of Justice). Legal doctrine distinguishes two forms of restitution – restitution in kind (“*restitutio in integrum*”) and restoration (“*restitutio in pristinum*”). Restitution in kind (*restitutio in integrum*) consists in restoring the former

material situation. The second form of restitution – restoration (*restitutio in pristinum*) – is the restoration of immaterial rights. The issue of property restitution has been central to many political changes and peace agreements since the end of the Cold War. Restitution of property, homes, and land has been seen as a means of redressing past injustices in many forms, ranging from communist nationalization and colonial-era land confiscation to outright ethnic cleansing and war crimes. The politics of restitution often figure in broader transitional justice efforts following repression, persecution, and mass violations of human rights. Among the range of transitional justice mechanisms, restitution is most closely related to reparations, both because of their shared historical origins and because of their common desire to return victims to the conditions in which they would have been satisfied if their rights had not been violated. Practical examples of restitution that took place in the Czech Republic, South Africa, Bosnia and Guatemala were analyzed. Were studied the recommendations on how to better plan, organize and implement the restitution program in the conditions of the transition period, which were aptly described in his writings by the outstanding scientist Mr. Rhodri C. Williams [13].

Key words: restitution, material responsibility in international law, international responsibility, international law, international relations.

Постановка проблеми. Міжнародна відповідальність держав є одним із принципів сучасного міжнародного права. Відповідно до доктрини міжнародного права, міжнародна відповідальність передбачає правові наслідки, які настають для суб'єкта міжнародного права в результаті вчиненого ним міжнародного правопорушення, які зобов'язують його ліквідувати збиток, заподіяний іншим суб'єктам міжнародного права.

Слід зазначити, що міжнародно-правова відповідальність держав за міжнародні злочини завжди повинна відображатись у видах та формах, які містяться у джерелах міжнародного права, які визнані міжнародним співтовариством. Серед яких центральне місце посідають реституції, вони неодноразово ставали предметом дискусій міжнародної наукової спільноти.

Питання міжнародно-правового механізму застосування реституції є однією з найбільш перспективних і цікавих сфер сучасного міжнародного публічного права. Дослідження та вивчення міжнародно-правового механізму застосування реституції в нових умовах інформаційного суспільства крізь призму агресивних війн та інформаційних психологічних війн, військової агресії росії відносно України, потребують детального аналізу та нового вивчення в тісному зв'язку із практикою застосування юридичної відповідальності як однієї з фундаментальних гарантій дотримання прав та свобод людини і громадянина у будь-якій розвиненій цивілізованій правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти міжнародно-правового регулювання форм політичної відповідальності і форм матеріальної відповідальності, а саме реституції, у своїх працях розглядали такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені як: Мисак О.І.; Коверзнев М.С., Коверзнева Г.П.; Скрильник О.О.; Антонович М.М.; Гура Г.М.; Баймуратов М.О.; Пронюк Н.В.; Камінський І.І.; Жукорська Я.; Войціховський А.В.; Хорватова О.О.; Теліпко В.Е.; Овчаренко А.С.; Robert Hochstein; Christopher Kutz; Michael Heller and Christopher Serkin; Cecilia Bailliet; Rhodri C. Williams та інші. Однак, враховуючи наростаючу нестабільність на міжнародній політичній арені, визначення теоретичних і практичних аспектів міжнародно-правового регулювання застосування реституції в світі є на сьогодні вкрай актуальним та своєчасним завданням.

Метою статті є дослідження основ міжнародно-правового регулювання застосування в світі реституції, як форми міжнародної відповідальності. Для досягнення поставленої мети планується вирішити наступні завдання:

- 1) проаналізувати теоретичні положення щодо міжнародно-правового регулювання застосування реституції як однієї із форм матеріальної відповідальності згідно міжнародного права;
- 2) проаналізувати світовий досвід застосування реституцій на прикладі реальних кейсів, які відбувалися в Чеській Республіці, Південній Африці, Боснії та Гватемалі;
- 3) дослідити рекомендації щодо того, як краще спланувати, організувати та імплементувати програму реституції в умовах перехідного періоду, які влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams;

Виклад основного матеріалу. Реституція – засіб правового захисту, доступний позивачеві у розгляді міжнародного спору, за якого вилучене майно повертається первісному власнику в натурі. Реституція покликана відновити ситуацію, яка б існувала, якби протиправна дія чи бездіяль-

ність не відбулися, в тому числі шляхом скасування протиправних актів, повернення незаконно відчуженого майна або утримання від подальших протиправних дій.

Головні характеристики реституції: полягає у поверненні майна його первісному власнику, може здійснюватися і приватним, і публічним суб'єктом, виплачується приватним та публічним суб'єктам, які зазнали порушення свого міжнародного права.

Як зазначає А.В. Войцехівський, що реституція полягає в поверненні державою-правопорушницею потерпілим суб'єктам неправомірно захопленого в них майна, що має індивідуальні характеристики (архіви, історичні, художні та інші цінності тощо); тобто це відновлення – реституція в натурі матеріального становища, що існувало до вчинення правопорушення. Так, у перемир'ях, а потім і мирних договорах із переможеними країнами гітлерівського блоку містились положення про необхідність реституції всієї впізнаної власності. Звичайно, цілям реституції найбільше відповідали індивідуально визначені речі [1].

Комісія міжнародного права ООН (ILC) відзначає, що концепція реституції не має універсального визначення та виокремлює два основні правотворчі підходи. На основі першого підходу, реституція полягає у відновленні *status quo ante*, тобто стану, який існував до вчинення протиправного діяння. Відповідно до другого підходу, реституцією є встановлення ситуації, яка існувала б, якби протиправне діяння не було скоєно. Перше визначення є вужчим і не містить компенсацію, яка б могла належати потерпілій стороні за понесені збитки. Друге визначення вносить в концепцію реституції інші елементи повного відшкодування та визначає реституцію як форму компенсації та підкреслює загалом зобов'язання з відшкодування [2].

Реституції присвячена стаття 35 Статей про відповідальність держав 2001 р., де встановлюється, що «Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити ситуацію, яка існувала до вчинення протиправного діяння, за умови і в тій мірі, що реституція: (а) не є матеріально неможливим; (б) не передбачає тягаря, який є непропорційним до вигоди, отриманої від реституції замість компенсації» [3]. Визначення реституції, надане в статті 35 сформовано, на оцінці ситуації яка фактично склалась та не вимагає вивчення питання про те, якою була б ситуація, якби не було скоєно протиправне діяння. Зрозуміло, що для забезпечення відшкодування заподіяної шкоди в повному обсязі може знадобитися, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена компенсацією.

У правовій доктрині розрізняють дві форми реституції - реституцію в натурі (*“restitutio in integrum”*) і ресторацію (*“restitutio in pristinum”*). Реституція в натурі (*restitutio in integrum*) полягає у відновленні колишнього матеріального становища. Друга форма реституції – ресторація (*restitutio in pristinum*) – являє собою відновлення нематеріальних прав. Основне зусилля в цій статті зосереджено на дослідженні (*“restitutio in integrum”*).

Постійний суд міжнародного правосуддя (PCIJ) (попередник Міжнародного суду ООН) 13 Вересня 1928 року в справі «Factory at Chorzow (Merits)» наголосив на зобов'язанні держав відшкодувати збитки та встановив стандарт такого відшкодування. Суд постановив, що відшкодування «повинно, наскільки це можливо, ліквідувати всі наслідки протиправного діяння та відновити ситуацію, яка, ймовірно, існувала б, якби цей акт не був вчинений». Маючи це на увазі, Суд визнав, що реституція є ідеальним засобом правового захисту для відшкодування збитків, завданих в результаті протиправних дій держави. Однак Суд зазначив, що реституція іноді може бути неможливою. Таким чином, він постановив, що грошова компенсація може служити альтернативою реституції, коли остання неможлива [4].

Питання реституції власності займало важливе місце під час багатьох політичних змін і мирних домовленостей після закінчення холодної війни. Повернення майна, будинків і землі розглядалося як засіб виправлення минулої несправедливості в багатьох формах, починаючи від комуністичної націоналізації та конфіскації землі колоніальної доби до відвертих етнічних чисток і військових злочинів.

Політика реституції часто фігурує в ширших зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду після репресій, переслідувань і масових порушень прав людини. Серед низки механізмів правосуддя перехідного періоду реституція найтіснішим чином пов'язана з відшкодуванням шкоди як через спільне історичне походження, так і через спільне прагнення повернути жертвам умови, в яких вони були задоволені, якби їхні права не були порушені.

До Другої світової війни реституція вийшла на перший план як переважна форма відшкодування у суперечках між державами. Після Другої світової війни поширення міжнародних норм

прав людини призвело до нового розуміння, згідно з яким держави, відповідальні за порушення, можуть бути зобов'язані виплачувати репарації, включаючи реституцію, окремим жертвам порушень прав людини. Однак, коли реституція традиційно розглядалася як ієрархічно вищий за інші типи засобів правового захисту, такі як компенсація, це вже відбувалось не тільки у контексті прав людини. Багато типів порушень прав людини не просто призводять до втрати активів, які можна відновити, але завдають серйозної нематеріальної шкоди психічній чи фізичній цілісності та гідності їхніх жертв. Як наслідок, актуальність реституції, як частини інтегрованої компенсаційної відповіді на сучасні порушення прав людини, слід оцінювати в кожному конкретному випадку.

Однак реституція зберегла свій традиційний високий авторитет у виправленні однієї окремої категорії порушень прав людини, пов'язаних із примусовим переселенням людей із їхніх домівок та земель. Незважаючи на те, що таке переселення є незаконним, право жертв на повернення до своїх домівок слабо підтримується міжнародним правом. Як наслідок, реституція прав переселених осіб на будинки, землю та майно стала популярною як офіційний правовий засіб захисту від примусового переселення, і як практичний засіб, що дозволяє переселеним особам повернутися до своїх будинків або продати їх у законному порядку і фінансувати нове життя в іншому місці. Іншими словами, там, де міжнародне право не встановлює однозначного права на повернення до домівок як такого, встановлене право на засіб правового захисту у формі реституції, який все частіше застосовується для досягнення повернення та інших довгострокових рішень.

В цій статті я спробую дослідити чотири практичні приклади реституції, які відбувалися в Чеській Республіці, Південній Африці, Боснії та Гватемалі.

Реституція в Чехії мала на меті часткове відновлення прав власності, які передували комуністичній націоналізації. Спочатку «кінцева дата», обрана для реституції, не включала євреїв, жертв нацистів, а також близько трьох мільйонів етнічних німців, вигнаних із чеських земель незадовго до комуністичного захоплення влади [5]. Додаткова вимога громадянства виключала тисячі вигнанців, які втекли, і їхня власність була конфіскована під час комуністичного періоду [6]. Цей обмежувальний підхід супроводжувався дуже децентралізованими процедурами, які включали небагато гарантій того, що закон буде застосовуватися послідовно по всій країні. Хоча чеська програма реституцій прагнула відновити певну міру справедливості після комуністичної диктатури, вона чітко не відповідала концепції репарацій, заснованій на правах людини [7].

Реституція власності також відіграла важливу роль у переході від апартеїду в Південній Африці, де дискримінаційні конфіскації залишили у руках чорної більшості менше двадцяти відсотків землі [8]. Програма реституції в Південній Африці більш чітко спрямована на виправлення індивідуальних помилок, але її реалізація ускладнюється її підпорядкованістю ширшій, політично суперечливій програмі перерозподілу землі [9]. Як наслідок, рішення багатьох претендентів на реституцію вимагати компенсації, а не повернення на свою землю і це входить в протиріччя зобов'язань уряду постпартеїду відносно збільшення загальної частки «чорного землеволодіння». Однак нещодавні зобов'язання уряду, відносно завершення процесу, збільшили шанси на те, що реституція як перерозподіл землі, буде досягнута вчасно.

Боснійська реституція була відверто заснована на правах людини і була засобом вирішення проблеми незаконного переселення, але залежала від широкого міжнародного втручання і була складною [10]. Реституція була спланована і організована, як спосіб забезпечити повернення двох мільйонів цивільних осіб, переміщених під час конфлікту в Боснії 1992–1995 років. Як для їх власного блага, так і для того, щоб сприяти політиці приймаючих країн, які бажали стабільно репатріювати великі групи боснійських біженців. Однак практичні труднощі, пов'язані з пошуком подолання переміщення через повернення, призвели до зміни фокусу, і реституція стала розглядатися насамперед як засіб правового захисту сама по собі. Це значно прискорило реституцію 200 000 заявлених будинків, сприяло поверненню приблизно половини переселенців та відновлювало важливий економічний актив для тих, хто вирішив не повертатися [11].

Гватемала, ілюструє ризики, притаманні високим очікуванням щодо реституції та повернення за відсутності внутрішньої чи міжнародної рішучості відносно гарантування повного виконання реституційних зобов'язань. Придушення урядом повстання переважно корінного населення на початку 1990-х років призвело до переміщення від одного до двох мільйонів гватемальців. Однак положення про реституцію, викладені в наступних мирних угодах, не створювали чіткого пріоритету для жертв переміщення порівняно з тими, хто згодом окупував їхню землю. Як наслідок, багатьом жертвам конфлікту довелося задовольнятися зобов'язаннями уряду надати альтернативну

землю в іншому місці, обіцянка, яка не була повністю виконана через недостатнє фінансування, а також через постійне нехтування тими групами, які були найбільш маргіналізованими через своє переміщення [12].

Як влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams [13] рекомендації щодо того, як краще спланувати, організувати та імплементувати програму реституції в умовах перехідного періоду:

- Якщо реституція включена як компонент програми перехідного періоду, вона повинна бути спланована і організована таким чином, щоб підтримувати паралельні зусилля щодо забезпечення ширшого відшкодування та запобігання майбутньому конфлікту. У сучасних умовах перехідного періоду репарації та реституцію слід розуміти як функціонально окремі, але взаємодоповнюючі відповіді на порушення прав людини, кожна з яких має бути доступною пропорційно очевидній потребі;

- Процеси реституції також мають бути сплановані і організовані таким чином, щоб доповнювати ширші зусилля, пов'язані з розвитком і припиненням чи попередженням конфліктів щодо землі та власності. У цьому контексті реституцію зазвичай найкраще розглядати як тимчасовий захід із застосуванням юридичних критеріїв для виправлення конкретних порушень і її слід узгоджувати, а не змішувати, з довгостроковими реформаторськими зусиллями, заснованими на відверто політичних міркуваннях;

- Для того, щоб програми реституції були успішними на власних умовах і не викликали хибних очікувань, їх цілі мають бути чітко сформульованими та взаємодоповнюваними. По суті, реституцію слід розглядати як засіб правового захисту, доступний на рівних умовах для всіх жертв незаконного позбавлення власності;

- Реституція також може забезпечити важливе довгострокове рішення для припинення дислокації біженців та ВПО шляхом відновлення будинків, які можна повернути або здати в оренду, продати чи обміняти з метою фінансування переселення в інші місця в країні чи за кордоном. Загальну тенденцію віддавання переваги по поверненню привілеїв над іншими довгостроковими рішеннями, слід розглядати обережно, оскільки це може стати обґрунтуванням для обумовлення реституції після повернення, ставлячи під загрозу фундаментальне право всіх жертв переміщення на засіб правового захисту;

- З точки зору процедури, програми реституції, спрямовані на вирішення поширених і систематичних порушень прав власності, повинні бути створені як спрощені адміністративні програми з м'якшими правилами доказування;

- Програми реституції мають ґрунтуватися на чітких параметрах і будь-яка «кінцева дата» позовів має охоплювати весь період часу, протягом якого мали місце відповідні порушення;

- Програми реституції повинні поширюватися на значні, встановлені права займати та використовувати будинки та землі, навіть якщо вони не мають повного офіційного права власності;

- Програми реституції повинні встановлювати чіткі правила балансу між правами позивачів і правами наступних мешканців. Оскільки з плином часу наступні мешканці можуть розвинути законні права на покинуте майно, жорсткого правила не існує, але перевагу, як правило, слід надавати позивачам із врахуванням компенсації для наступних мешканців, які, як вважається, отримали добросовісні інтереси в оскаржуваному майні.

Висновки. Отже, реституція – засіб правового захисту, доступний позивачеві у розгляді міжнародного спору, за якого вилучене майно повертається первісному власнику в натурі. Реституція покликана відновити ситуацію, яка б існувала, якби протиправна дія чи бездіяльність не відбулися, в тому числі шляхом скасування протиправних актів, повернення незаконно відчуженого майна або утримання від подальших протиправних дій.

Головні характеристики реституції: полягає у поверненні майна його первісному власнику, може здійснюватися і приватним, і публічним суб'єктом, виплачується приватним та публічним суб'єктам, які зазнали порушення свого міжнародного права.

Питання реституції власності займало важливе місце під час багатьох політичних змін і мирних домовленостей після закінчення холодної війни. Повернення майна, будинків і землі розглядалося як засіб виправлення минулої несправедливості в багатьох формах, починаючи від комуністичної націоналізації та конфіскації землі колоніальної доби до відвертих етнічних чисток і військових злочинів.

Політика реституції часто фігурує в ширших зусиллях у сфері правосуддя перехідного періоду після репресій, переслідувань і масових порушень прав людини. Серед низки механізмів право-

суддя перехідного періоду реституція найтіснішим чином пов'язана з відшкодуванням шкоди як через спільне історичне походження, так і через спільне прагнення повернути жертвам умови, в яких вони були задоволені, якби їхні права не були порушені.

Під час організації впровадження реституційних програм в умовах перехідного періоду потрібно слідувати рекомендаціям, які влучно описав в своїх працях видатний науковець Mr. Rhodri C. Williams [13].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войцехівський А.В. Міжнародне право. Підручник. Харків 2020. С. 132.
2. PCIJ (Permanent Court of International Justice). PCIJ Series A. No 17. FACTORY AT CHORZÓW (MERITS). URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Claimants%27%20documents/CL%20-%20Exhibits/CL-0322.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
3. United Nations. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
4. Yearbook of the International Law Commission. A/CN.4/SER.A/2001/Add.1 (Part 2). URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v2_p2.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
5. Robert Hochstein. "Jewish Property Restitution in the Czech Republic". Boston College International and Comparative Law Review 19 (1996). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/71462014.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
6. Christopher Kutz. "Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk". URL: <https://escholarship.org/uc/item/46w3t4d0> (дата звернення: 01.12.2024).
7. Michael Heller and Christopher Serkin. "Revaluing Restitution: From the Talmud to Postsocialism". URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=210348 (дата звернення: 01.12.2024).
8. International Crisis Group (ICG). Blood and Soil: Land, Politics and Conflict Prevention in Zimbabwe and South Africa (International Crisis Group Press, 2004). URL: https://www.files.ethz.ch/isn/28769/085_blood_and_soil_complete.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
9. South Africa: Act No. 2011 of 1994, Restitution of Land Rights Act, 1994. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1994/en/96200> дата звернення: 01.12.2024).
10. UN Peacemaker is the UN DPPA Online Mediation Support Tool. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Agreement). URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_Dayton_Agreement.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
11. IDPs in Bosnia continue to constitute the most vulnerable group in Bosnian society according to most indicators. See European Stability Initiative, "Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation". URL: https://issuu.com/unhabitat/docs/2130_alt (дата звернення: 01.12.2024).
12. Cecilia Bailliet. Between Conflict & Consensus: Conciliating Land Disputes in Guatemala. Institute for Public & International Law University of Oslo, Norway November 2002. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/23092.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
13. Rhodri C. Williams is a consultant and researcher on human rights and forced displacement issues. He worked on restitution issues with the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). URL: <https://independent.academia.edu/RhodriWilliams> (дата звернення: 01.12.2024).